

„És monda az Úr Isten: Imé az ember Olyanná lett, mint mi közülfünk egy, jót és gonoszt tudván.”

I. Mózes 3.22.

„S eként minden kifejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencsének legmélyebb sarkalata: a kiművelt emberfő.”

Gróf Széchenyi István: Hitel

Zentai Mária

VÖRÖSMARTY MIHÁLY: AZ EMBEREK

A két idézet Vörösmarty: *Az emberek* c. versének lehetséges háttere, ellentétük a vers feszültségének és egyben értelmezésének is kulcsa. A tudás megszerzése mint bűnbeesés; a tudás megszerzése mint megváltás. Melyik igaz? A kérdés a Vörösmarty-életmű egyik alapkérdése. Legismertebb megfogalmazása a *Gondolatok a könyvtárban* gondolatmenetének első fordulópontja, a „Ment-e könyvek által a világ elébb?” sor (amelyben a „könyvek által”, vagyis az emberi tudás értékének és szerepének problematikusága ugyanolyan fontos, mint az alany-állítmányi szerkezet, a „Ment-e... a világ elébb?”).

Gyulai Pál „Az emberek” létrejöttét az 1846-os tragikus galíciai eseményekkel magyarázta. A szakirodalom azóta is vagy Gyulai életrajzi megjegyzéséből indult ki és konklúziójában ahhoz is tért vissza, vagy – Gyulait többé-kevésbé figyelmen kívül hagyva – tematikai-motivikus összefüggések alapján a Vörösmarty-életmű rokonítható darabjai felől közelített a vershez.

Az előbbi módszerre példa Tóth Dezső Vörösmarty monográfiájának vonatkozó része¹ és Orosz László verselemzése a *Miért szép?* sorozatban².

Tóth Dezső a *Gondolatok...*-kal rokonítja a vers témáját, az *Előszó*-val és *A vén cigány*-nyal a benne megnyilvánuló költői magatartást, pesszimizmusát pedig a galíciai eseményekkel magyarázza: „Aho-gyan a galíciai események egy magyaréhoz hasonló komplex helyzet összes ellentmondásainak legnagyobb kiéleződését jelentették, ugyanúgy az erre való lírai reagálás pesszimizmusa sem csupán a paraszt-lázadástól való félelmen, hanem az egész reformkori társadalom minden ellentmondásának legmélyebb átélésén alapult.”³ S noha nem „aktuális”, hanem az egész emberiség nagy kéréseivel vívódó versnek tartja, mégis Galíciával azonosítja a szöveg referenciáit is: a 2–3. versszak „szemléletét közvetlenül nem kivehetően, de érezhetően a galíciai események tanulságai sugalmazzák”⁴; az utolsó két versszakban „A zsarnokságtól s az elnyomás miatt elállatiasodott embertől való szimultán iszonyat a galíciai események tragikus összetevőiből ered: az egymással frigyre lépett „ész és rossz akarat”: az udvari politika cselszövése” A butaság dühét növeszti, Hogy lázítson hadat”, a paraszti osztályindulatokat használja ki...”⁵ E felfogás szerint az utolsó versszak referenciái is egészen konkrétak: „az emberi nem tragikumát, történetének kilátástalanságát a „testvérgyűlölési átok”-ban jelöli meg: az osztályok szembenállásában...”⁶

Orosz László nem lát ennyire konkrét azonosítási lehetőségeket a versszöveg és a történelmi események között; a verset sokkal inkább egy általános európai tendencia, a nagy francia forradalom és a polgári fejlődés ellentmondásossága által determinált csalódott, pesszimista történetfilozófia gondolat-háttéréhez közelíti. De az értelmezés közvetlen alapja nála is Galícia: „Rosszakarattal párosuló ész – ennek kiszolgáltatott butaság: így fogalmazódhatott meg Vörösmartyban az ihletet elindító felismerés a galíciai eseményeknek egy pesszimizmusra hangot történetfilozófián át szűrt értelmezése-

¹ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*. Bp., 1974. 404–410.

² *Miért szép?* A magyar líra Csokonaitól Petőfiig, Bp., 1975. 322–336.

³ TÓTH, i. m. 407.

⁴ TÓTH, i. m. 407.

⁵ TÓTH, i. m. 408.

⁶ TÓTH, i. m. 408.

ként.”⁷ A VI. versszakot ő is konkrét utalásnak tartja: „A szakasz igazán releváns nyelvi eleme azonban a megszólítás: az észé, a rosszakaraté, a jó ügy eltiprására a butasággal is szövetkező zarnoki hatalomé.”⁸

A nem Gyulaiból kiinduló megközelítés hagyománya Babits 1911-es tanulmányáig nyúlik vissza.⁹ Nem monografikus, de szintézis jellegű, egy-egy mű részletes elemzésébe nem bocsátkozó, de a művek motívikus összefüggésére, egymást értelmező mozzanataira nagyon figyelő írók nőtték ki ebből a hagyományból, amelyek nem a műveket értelmezik az életrajzzal, hanem a tágabb értelmű „életrajzot”, Vörösmarty költői világképét a művekkel. Babits maga; a „Zalán futása ünnepére” Vörösmarty-tanulmányt író Horváth János; a romantikus Vörösmarty létfilozófiáját kereső Barta János; a Vörösmarty költői világképét a „földi menny” dichotómiájában leíró Martinkó András problémafelvetésük és következtetések eltérő volta ellenére ebből a szempontból összetartoznak.¹⁰ „Az emberek”-et valamennyien idézik, rövidebben vagy hosszabban foglalkoznak vele. Kivétel nélkül mindannyian értelmezhetőnek tartják úgy, hogy a galíciai eseményeket *meg sem említik* vele kapcsolatban.

Babits a „nihilista Vörösmarty” remekének tartja: „És mint a szavak, úgy az erkölcsi fogalmak is csupa konvencióknak bizonyulnak. Ezen a lejtőn nincs megállás. Ezen a lejtőn a költő lelke a világ legmélyére csúszik. És ekkor megírhatja azt a remekét, amely így kezdődik:

„Hallgassatok! ne szóljon a dal!
Most a világ beszél.”¹¹

Horváth János Vörösmarty egyetemes élettiszteleten alapuló mítoszteremtő képzetének legfájdalmasabb, legszomorúbb vonását, az emberben való csalódást látja kifejeződni ebben a versben: „Az emberi kiválóság, a ritka erények szemlélete elragadja őt, de látja az érem másik oldalát is, ismeri az emberfajt: „a jámbort, csalfát, gyilkost és dicsőt,” az „állatembert”, a „sárfiát”, a „lelkes porondot”, a „sárkányfog-veteményt”, ismeri az istentelen frigyét ész és rosszakarat között (...) De nem tudja elfelejteni a kezdetet sem: a „lázadt embert”, „gyilkos testvér botja zuhanását”, „az első árvák sírbeszédeit”, s hasztalan tekint tovább, a testvérgyűlölési átok bélyegét végig ott látja az ember homlokán: „Nincsen remény! nincsen remény!” (...) Ily fájdalmas elkomorodások már Zalánban is meglepik lantját...”¹² Barta János Vörösmartyjának tragikumát abból fakad, hogy az emberi lét végességét igazi metafizikai támasz nélkül éli át, és ennek következtében „valami különös összefüggés van nála fájdalom és kozmikus látás között (...) Életérzése akkor a legtragikusabb, amikor legmélyebben lát bele az embersorsba: van idő, amikor céltalannak érzi az egész földi életet minden eszméjével és erényével együtt. „Hallgassatok, ne szóljon a dal, most a világ beszél” – s amit a világ mond, összefoglalható két szóban: nincsen remény.”¹³ Martinkó András Vörösmarty költői világképének alapkategóriái a föld-szféra és a menny-szféra kettősségével írja le; ebben a világképben az ember maga – a bibliai teremtésmítosznak is megfelelően – dualisztikus természetű. Martinkó megfigyelése szerint a dualista emberkép fenyegetését Vörösmarty pályája első szakaszán azzal hárította el, hogy a két pólust világosan elkülönítette egymástól: menny – elvű és föld – elvű szférái egymás mellett vagy egymás ellen, de tisztán, keveretlenül léteztek. A 30-as évek második felétől kezdve pedig a nagy gondolati versekben a két szféra ellentéte háttérbe szorult; a közösségi, nemzeti feladatok, a leginkább a nemzeti felemelkedésben konkretizálható „földi menny” megteremtésének szándéka autonóm, a mennyei

⁷ OROSZ *i. m.* 325.

⁸ OROSZ, *i. m.* 331.

⁹ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty in Írás és olvasás* 1938.

¹⁰ BABITS, *i. m.*

HORVÁTH János, *Vörösmarty* (1925) in *Tanulmányok* 1956.

BARTA János, *A romantikus Vörösmarty* Nyugat 1937/12., 1938/1.

MARTINKÓ András, *A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében in Teremtő idők* Bp., 1977.

¹¹ BABITS, *i. m.* 103.

¹² HORVÁTH, *i. m.* 256–257.

¹³ BARTA, *i. m.* Nyugat 1937/12. 412.

és a földi determináltságtól egyaránt függetlennedni tudó embert kívánnak. Martinkó ebben az összefüggésrendszerben értelmezi *Az emberek*-et is: „Az 1846 elejéről való *Az emberek*-ben éppen az a szörnyű és kétségbe ejtő, azért „Nincsen remény”, mert az ember („Ez örült sár, ez istenarcú lény”) sárprincípiuma erősebb, s a földet, melyet mennyé tehetne, pokollá teszi. Nem él az égtől kapott képességeivel, ráadásul (ez egy korábbi versben, A Sors és a magyar ember-ben történik) át nem gondolt hetykeséggel, földi ereje s lehetősége nyalka-nyegle túlértékelésével el is fordul a Sorsnak – igaz: nőies – szeszélyeitől (...) Végül az ember árvája lesz az égnek is, a földnek is („Az ember fáj a földnek”).”¹⁴

A kétféle megközelítési mód szintézisére törekszik Csetri Lajos *Az emberek* elemzésében. Az összeurópai jelenségek, a liberalizmus válságából fakadó dezillúziós romantika magyarországi térhódítása, illetve *Az emberek*-kel rokon történetfilozófiai problémákkal küzdő magyar költőelődök, Berzsenyi és Kölcsey felmutatása után felhívja a figyelmet egy olyan összefüggésre is, amelyet – bár tényei ismeretek – *Az emberek*-kel kapcsolatban korábban senki nem vett észre: a 40-es évek közepe magyar irodalmának sötét, „embertől borzadó” hangulatára, amelyet legvilágosabban Petőfi Felhők-korszaka és Jókai 1845–46-os novellái reprezentálnak. „Az emberek” e műveknek is rokona, pedig ezek „a galíciai események hatása nélkül, jóval egyetemesebb válságokat sejtetve”¹⁵ születtek. „Galícia mementója (...) önmaga is egyetemesebb összefüggések, általánosabb válság következménye lévén, csak végső lökést adott jóval egyetemesebb eszmei és életérzésbeli konfliktusok magas rendű irodalmi kifejezésének. S a válság legegységesebb és leginkább pesszimista kifejeződése Vörösmarty költeménye.”¹⁶ Csetri „Az emberek” meghatározó gondolati élményének a „káini ősbűnt” tekinti: „A béke hiánya, az emberi természet nem alkotó, hanem romboló, pusztító elemének felülkerekedése az oka Vörösmarty legzordabb emberlátomásainak, *Az emberek*-nek is. (...) Az ember ontológiai helyzetét a lét: láncolatáról szóló hierarchikus világmagyarázat az anyagi és szellemi létformák között álló, azokat harmonikusan összekapcsoló létfokon állapította meg; ezzel szemben a középkori kereszténység a diszharmoniót hangsúlyozta, s Vörösmartynál is úgy vagyunk a „föld s’ az ég fia”, hogy e két elem állandó összeütközésben van, s állati természetünk vezet el újra és újra a káini ősbűnhöz.”¹⁷

*

Martinkó András és Csetri Lajos értelmezésében egyaránt fontos szerepet kapnak a bibliai mítoszok. Véleményem szerint a Biblia szerepe nemcsak fontos, hanem meghatározó *Az emberek* esetében, és összefüggésrendszer teremt a nagy gondolati versek között. „Az emberek” megírásához kellett a galíciai események döbbenete – de a megírt vers nem Galiciáról szól. (A szöveg maga megadja azt a vonatkoztatási rendszert, amelyre vetítve a kihagyásos logika és a víziószerűség ellenére koherens értelmezést kapunk: a bűnbeesés mítoszát. Világképe nem egyszerűen biblikus, hanem kifejezetten ótestamentumi; sőt azon belül is Mózes könyveire szűkíthető: minden emberi dolgok eredetere. Eppen ezért, noha a költemény pesszimista történetfilozófiát is közvetít, alapproblémája mégsem a történetfilozófia, hanem az ontológia körébe tartozik: az emberi létezés tragikus, mert az ember nembeli lényeként hordja magában a rosszat. A versben a kezdet kezdete, Ádám bűne válik jelenvalóvá és örökre meghatározóvá: maga a bűnbeesés, de annak nem annyira az „engedetlenség”, mint inkább a „tudás megszerzése” aspektusa. A gazdag bibliai utalásrendszerben ez a motívum kétszer is megjelenik, méghozzá a két utolsó, a gondolatmenetet záró versszakban:

VI. vsz.: „Istentelen frigy van közötted,
Ész és rossz akarat!”

VII. vsz.: „S’ midőn azt hinnők, hogy tanúl,
Nagyobb bünt forral álnokúl.”

14 MARTINKÓ, i. m. 217.

15 CSETRI Lajos, *Vörösmarty Mihály: Az emberek*. Tiszatáj 1975/12. 49–58. id. 51.

16 CSETRI, i. m. 51.

17 CSETRI, i. m. 52.

És a gonoszság, tudás és bűn frige nemcsak átvitt, hanem szó szerinti jelentésében is „istentelen”, hiszen a tudás megszerzésének Isten elleni bűn az ára, és a tudás maga is kettős természetű: jónak és gonosznak tudása.

A VI. versszak első két sorát Orosz László kulcsállításnak tartja, az V. és a VI. versszak között magyarázó viszonyt lát: „Nincsen remény! (mert) Istentelen frigy van közötted, Ész és rossz akarat.” A két sornak a megszólítással is alátámasztott kiemelésével feltétlenül egyetértek, értelmezésével viszont (miszerint itt a jó ügy eltiprására a butasággal is szövetkező zsarnoki hatalomról lenne szó) nem. A szöveg nem beszél zsarnokságról, de jó ügyről sem, áttételesen sem; egyik legfelélméletesebb hatáseleme éppen az, hogy „jó ügy” még negatív festéssel sem említették benne.

A kétszeres parafrázison kívül a bűnbeesés történetére utal a VII. versszak első mondata: „Az ember fáj a földnek.” *Magát a földet* Ádám vétke miatt átkozta meg az Úr: „Az embernek pedig monda: Mivelhogy hallgattál a te feleséged szavára, és ettől arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél arról: *Átkozott legyen a föld te miattad...*” (I. Mózes 1. 17.)¹⁸

Ádám vétke nem véletlenül ismétlődik több variációban is a vers utolsó két szakaszában: *pontosan azt az értéket tagadja, amely korábban több Vörösmarty-versben is, de leginkább a Gondolatok...-ban a földi menny megteremthetőségének legfőbb biztosítéka volt: az ész, a tudás erejét, a „szellemharcok tiszta sugarát”, az „istenész” érvényesülését.*

Nem hiszem, hogy – mint Martinkó írja tanulmányában – az ész, a ráció már Vörösmarty fiatalkori műveitől kezdve a föld, a rossz szférájába tartozott,¹⁹ a felvilágosodás északultusának tagadásaként. Feltétlenül igaz, hogy az érzelem, a képzelet menny-elvű a fiatal Vörösmarty számára; de a vele szemben fájlalt „jég valóság” racionalizmusára, arra, hogy „hideg, halott, mert reális, észelvű világ”²⁰ a föld-szféra: nem látok meggyőző bizonyítékot. Az idézett versek (*A búcsúzó, A szív temetése, Börzsönyben, A szerelmetlen*) valóban panaszoznak az érzelem nélküli élet sivárságát, de e sivárságot nem kötik össze az észsel. [A *Csongor és Tünde* Tudósa nem ellenfele Csongornak, inkább – a másik két Vándorral együtt – testvére: ugyanolyan nyugtalan hajszolója a boldogságnak, mint a főhős. Csongor *ellenfelei* (Mírigy, ördögfiak), ugyanúgy az irracionális (ha tetszik: a képzelet) világába tartoznak, mint megtestesült boldogsága, Tünde.] Amikor tehát az 1830-as évek második felétől kezdve az ész az egyoldalúan földi és egyoldalúan égi determinációtól szabaduló autonóm ember „fegyverei” közé kerül²¹ (mint Martinkó írja), akkor nem egy korábbi álláspont megváltoztatásáról van szó, sokkal inkább egy új, ígéretes értéklehetőség fölfedezéséről. A *Szózat* „ész, erő és oly szent akarat”-ától a *Liszt Ferenchez* teremtő béke-látomásán keresztül (ahol „Ezer fej gondol istenésszel”) a *Gondolatok...-ig* a földi mennynek egy olyan sajátos, egyéni mitológiája alakul ki, amelynek a hűség, a hazaszeretet, az erő, az erény, a munka mellett és felett domináns motívuma *az ész, a tudás*. A „Gondolatok a könyvtárban” a haszontalan, hazug tudás rémétől „az ész napvilágán”, „a bölcsék és a költők művein” át eljut arra a pontra, hogy az itt legvilágosabban megfogalmazott célt, „a nemzetnek sorsát” a „szellemharcok tiszta sugaránál” akarja magasra emelni. Az észnek, a tudásnak ezt a hallatlan felértékelődését aligha lehet elválasztani a nemzeti felemelkedés kulcsát a „kiművelt emberfőkben” kereső Széchenyi hatásától, pontosabban attól a reformprogramtól, amelyet a kortársak számára is leginkább Széchenyi neve jelképez. Ebben a gondolatkörben a *tudás = megváltás*; a nemzet boldogulásán munkáló kiművelt emberfők az ember istenarcúságának bizonyítékai.

Ez a felemelkedés-hit azonban nem a *van*, hanem a *kell*, a *legyen*, a jövő idő birodalmába tartozik.²² A *Gondolatok a könyvtárban*, betetőzése a tudás = megváltás gondolatnak, de már a *kételev* verse is. Még jelen van a földi menny egyéni, „széchenyianus” mitológiája – de megjelenik már az

¹⁸ A versben ezt a sort követő Káin-motívum összefüggését a IV. és V. versszak föld-motívumával kiemelte Csetri Lajos. A kapcsolat meg is van, de a VII. versszak „földje” mégis Ádám miatt fáj, hiszen a testvérgyilkosság miatt az átok *Káint magát* sújtotta („Mostan ezért átkozott légy e földön...” I. Mózes 1.), nem a földet.

¹⁹ MARTINKÓ, *i. m.* különösen 197–198. old.

²⁰ MARTINKÓ, *i. m.* 198. (kiemelés tőlem Z. M.)

²¹ MARTINKÓ, *i. m.* 214.

²² „Az nem lehet, hogy
ész, erő s oly szent akarat,

ebből a verscsoportból idáig hiányzó nagy, súlyos jelentésű „közös mitológia”: a Biblia. A ciklikus történefilozófiával ötvözött és így az emberiség örök sorsává nyilvánított Bébel-mítosz félreérthetetlenül az emberi *tudás*, a szellem végső célt-nem-érését jelenti:

hiába sorvadozzanak
egy átoksúly alatt.”

...
„Még *jőni kell*, még *jőni fog*
Egy jobb kor...”

Szózat 1836

„S a felébredt tiszta szenvedélyen
Nagy fiakban tettek *érjenek*,^a
És a gyenge és erős serényen
Tenni túrni *egyesüljenek*
És a ' nemzet, mint egy férfi *álljon*
Érez karokkal győzni a ' vizzályon.”

Liszt Ferenchez 1840.

„*Teremtsd elő* azon dicső időt
Hol a ' magyar szó és név imádvá lesz:

...
„A ' kisdedeknek néma száj kér,
Hogy *adj* nekik hazát...”

Az úri hölgyhöz 1841.

„Künn hatalmas, benn virágzó.
És szabad
Bizton *álljon* sérthetetlen
Jog alatt.”

Fóti dal 1942.

„Gondold meg, mennyit érsz: eszed,
Szíved, pénzed, karod...”

...
Te még, oh honfi, *ébren állj*,
Remélni, tenni hő.
S ' a nemzet *isten képe lesz*,
Nemes, nagy és dicső...”

Honszeretet 1843.

„És még is – még is *fáradozni kell*.”

...
Rakjuk le, hangyaszorgalommal, a ' mit
Agyunk az ihlett órákban teremt...

...
Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.
Ha ezt kivíttuk a ' mély sülyedésből...”

(Kiemelések tőlem Z. M.) *Gondolatok a könyvtárban* 1844.

„Rakjuk le hangyaszorgalommal, a mit
Agyunk az ihlett órákban teremt...

Építsük egy újabb hon Babelét,

Menjünk szét mint a régi nemzetek...”

„Ez hát a sors, és nincs vég semmiben?
Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem hal
'S meg nem kövülnek élő fiai.”

A fölfelé törés, az „angyalok zenéje”, a mennyei „magas gyönyörnek lángja” itt még sajátossága az emberi szellemnek; – de a Babel mítosz, mint az emberiség hangsúlyozottan *egyetlen* sorslehetősége, amelyben a ciklikus ismétlődésből nincs kiút, hanem csak a valamikori teljes pusztulás vehet véget neki – már e törekvés hiábavalóságát is hirdeti.

A *Gondolatok...* időszerkezete teljes: múltat, jelent, jövőt egyaránt áttekint, akárcsak a *Szózat* vagy a *Liszt Ferenchez*. „Az emberek” megírásának idejére a jövő idő: a felemelkedés- hit, a *kell*, a *legyen* ideje devalválódik. Az emberiségnek csak súlyos teherként cipelt múltja és szörnyű jelene van, a jövő grammatikailag is, szemantikailag is hiányzik. Egyetlen jövőként is értelmezhető mondata dögvészt, pusztulást helyez kilátásba:

„És hosszú béke van, 's az ember
Rémitő szapora,
Talán hogy a 'dögvésznek egyszer
dicsőbb legyen tora:”

A hiányos időszerkezet hatását erősíti a kihagyásos logikai szerkezet, amelyben szintén a jövő, a cél helyén van hallgatás. Az egyes versszakokban ugyanaz a séma ismétlődik:

mivel ↓ ezért nincsen remény (arra, hogy...)...
az emberek ilyenek,

A szakaszok újra és újra elmondják, MIÉRT nincsen remény; de egyetlen szóval sem céloznak arra, hogy MIRE nincsen remény. Más szóval: még kérdés, még tagadás formájában sem jelenik meg célképzet. A „Nincsen remény!”-nél mindig megszakadó gondolatmenetet a befogadó képzelete kiegészítheti többféleképpen is. A szöveg két alapelehetőséget kínál:

1. *nincsen remény* (arra, hogy az *ember mint ember* megjavuljon, kiküszöbölje a nembeli lényegéhez tartozó rosszat)
2. *nincsen remény* (arra, hogy a *történelem* fejlődés, haladás legyen).

A kétféle kiegészítés nyilvánvalóan kétféle értelmezést is jelent: az első esetben a vers mítikus vonatkozásain van a hangsúly, a másodikban a történelmin.

A kihagyásos logika és az értelmezési lehetőségek ebből következő nyitottsága sajátos feszültséget okoz a versforma zártágával, lekerékítetttségével szembeesülve. Orosz Lászlónak a költemény „szoros formaképletére” vonatkozó *ritmikai* megfigyeléseit²³ kiegészíthetjük még azzal, hogy a rímek elhelyezése is záró jellegű: a keresztrímes első négy sort páros rímelésű négy sor követi.²⁴ A refrén hatása

²³ OROSZ, *i. m.* 327.

²⁴ OROSZ, *i. m.* 333.

érdekes ambivalenciát mutat: a formaképlet szempontjából erőteljesen zár minden versszak végén; a gondolatmenet szempontjából viszont *nyitva hagyja* a benne megfogalmazott konklúzió értelmezését.²⁵

A vers IV. versszakának vége és V. verszaka szóhasználatával a széchenyiánus problémalátásra és reformprogramra utal: „...a föld! az nem övé” sor, a „dús föld” és az „ínség” ellentéte, az „erő” és az „erény” emlegetése. A versszakzáró „Nincsen remény!” az utalásokkal megidézett programot is tagadja, amelynek „legmélyebb sarkalata” a kiművelt emberfő volt. Tagadása találkozik a mitológus szinten megfogalmazott világméretű kudarccal, annak felismerésével, hogy a tudás nem megváltás, hanem magában hordozza eredetét, a bűnt (mint Káin története is példázza, aki minden bizonytalansággal hajtott végre logikai műveleteket az áldozati füstök összehasonlításával és az ismert következtetés levonásával, mintát adva az emberiségnek arra, hogyan használja Ádám örökségét).

Az értelmezés alapjául szolgáló bűnbeesésmítosz mellett az utolsó két versszakban a teremtés és a Káin-történet szerepel:

„Ez örült sár! ez istenarczu lény!” – teremtés, az
ember kettős természetének eredete, a bűnbeesés oka.
„...testvérgyűlölési átok
Virágzik homlokán” – Káin története, a bűnbeesés első tragikus következménye.

A bibliai utalásrendszerbe tartozik a IV. versszak elején „...az ember Rémitő szapora” sor is: a bibliai idők legnagyobb *áldása*, az Ótestamentum sűrűn előforduló toposza, a „szaporodjatok és sokasodjatok” (pl. I. Mózes 9.1.) válik átokká, fordul visszájára benne, csakúgy, mint a szöveg többi hagyományos értékhozója (atyák, törvény, dicsők, béke, dús föld, ész, istenarcú lény, tanul). Ebben a kontextusban értelmezhető a sokat vitatott 2. versszak is. Orosz László szerint „fájdalmas ironia”, „...fájó gúny atyának nevezni azokat, akiknek bűnei miatt pusztult a nép!”²⁶ Nem vagyok biztos abban, hogy a „S á’ mint atyáik vétkezének, Ők úgy hullottanak” sorpár ironikus. Az atyák vétke miatti pusztulás bibliai toposz, szó szerint értendő. *Először* éppen a *törvény* kihirdetésekor hangzik el: „...én, az Úr a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok, a ki megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, harmad és negyedikiglen” (II. Mózes 20.4., de ezen kívül is sok helyen, pl. III. Mózes 26.39., IV. Mózes 14.33., IV. Mózes 14. 18., II. Mózes 34.7). Azt is valószínűtlennek tartom, hogy a Bibliában a mai embernél járatosabb kortárs olvasók a nagy francia forradalomra asszociáljanak egy olyan versszakból, ahol együtt szerepelnek az atyák, az atyák vétke miatt pusztuló nép és a törvény. Nem köthető ugyan egy adott bibliai történethez olyan határozottan, mint a VI.–VII. versszak, de szóhasználat, hangulata félreérthetetlenül az Ótestamentum világlátáé idézi.

*

A nemzet, majd az emberiség alapproblémáinak kérdéskörében mozgó ódákban, majd az idő haladtával műfajilag egyre nehezebben besorolható *gondolati* versekben addig, amíg a felemelkedés-hit dominál bennük, nem szerepelnek bibliai motívumok. (*Szózat, Liszt Ferenchez, Az úri hölgyhöz, Honszeretet*); vonatkozási rendszerük a *történelem*: múlt, jelen, jövő. *A Gondolatok a könyvtárban*-tól kezdve viszont a nagy, reprezentatív versek *kulcspontjain* jelennek meg az Ótestamentum legáltalánosabb érvényű, az emberiség karakterét és későbbi sorsát meghatározó alakjai és történetei. *A Gondolatok*...-ban a *teremtés* (Ember vagyunk, a föld s’ az ég fia) a duális természet kiemelésével és *Bábel* a szellemi törekvések örök beteljesületlenségével; *Az emberek*ben a *teremtés* a *duális természet kiemelésével*, a *bűnbeesés* a *tudás eredendő bűnösségét* állítva és a *Káin-történet* az ember első ember elleni bűnével; az *Előszó*-ban a *teremtés* a duális természettel („...embert, E félig istent, félig állatot...”); *A vén cigány*-ban a *bűnbeesés* („...a lázadt ember vad keserveit...”) az engedetlenség kiemelésével;

²⁵ A keresztírm és a páros rím versen belüli sorrendjét SZEGEDY-MASZÁK. Mihály értelmezi a *Késő vágy* c. vers elemzésében: „...a klasszicista versírás... a verszárlat hangsúlyozására az utolsó sorokban zártabb, nyilvánvalóbb, egyszerűbb rímre tért át.” in *Miért szép?* Bp., 1975. 278.

²⁶ Csetri Lajos tanulmányában érinti a görög és a héber mitológia megértéskönnyítő szerepét.

a *Káin-történet* („...Gyilkos testvér botja zuhanását...”), a *vízözön* és *Noé* („...tisztuljon meg a vihar hevében, És hadd jöjjön el Noé bárkája, Mely egy új világot zár magában), az „új teremtés” hangsúlyozásával.

Az alap-mítoszok egyszerre teszik világosabbá és bonyolultabbá a műveket. Világosabbá, mert „mindenki ismeri őket”, mert a közösség tudatába évszázadok alatt beivódott jelentésük megadja az egyszerű értelmezés, a megértés lehetőségét akár a legszelebb értelemben vett közönségnek is, amennyiben ebben a hagyományban nőttek föl. Vagyis éppen a legbonyolultabb gondolatiságú Vörösmarty-verseket tették hozzáférhetővé (*egy bizonyos szinten legalábbis*) a legkevésbé művelt olvasó számára is (addig, amíg a Biblia valóban élő hagyomány volt! Ma éppen a művelt olvasó számára adnak jelentéstöbbletet ezek az utalások).

De maguknak a bibliai szövegeknek a hermeneutika több értelmezési szintjét különbözteti meg, amelyek közül az itt említett betű szerinti értelem csak egy, a legelső, a legalacsonyabb. A Vörösmarty-versekbe beépülve is több szinten értelmezhetők tehát és nem függetleníthetők a szöveggörnyezettől. Ebből a szempontból bonyolultabbá, többretegűvé teszik a műveket.

Az áttekintésből látható volt, hogy Vörösmartyt a *kezdet* mítoszai foglalkoztatták: minden emberi dolgok eredetének felidézése fogja össze ezeket a verseket. Legtöbbször a teremtés szerepel. Ennél vissza már nem lehet menni a mitologikus időben sem. És valóban, miután a *Gondolatok*-ban az emberi törekvések végső haszontalanságára, majd *Az emberek*-ben a kiút illúzióját keltő tudás eredendő rosszaságára, bűnösségére döbrent rá, az *Előszó*-ban (amikor utoljára megfogalmazza) magát az elhibázott teremtést ismeri föl minden emberi szenvedés ős-okaként:

„Egyszerre öszült az meg, mint az isten,
Ki megteremtvé a' világot, embert,
E' félig istent, félig állatot,
Elborzadott a zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.”

A zordon művével szembenező és bánkódó teremtőnek is megvan a bibliai előképe:

„És látá az Úr, hogy megsokasult az ember gonoszsága a földön, és hogy szíve gondolatának minden alkotása szüntelen csak gonosz.

Megbáná azért az Úr, hogy teremtette az embert a földön, és bánkódék az ő szívében.

És monda az Úr: Eltörlöm az embert /.../ mert bánom, hogy azokat teremtettem.” (I. Mózes 6., 5.6.7.)

Az „eltörlöm az embert” az özönvíz lebocsátásának elhatározása, vagyis egy pusztulás utáni új teremtés lehetősége. Az új teremtés az *Előszó*-ban is megjelenik: a tél fagya után eljövő erverségi tavasz. A vers eleje „új, dicsőbb teremtés”-nek „szent szózatból”, ünnepre, mennyegzőre készülődésből kellett volna megszületnie, a Jelenések könyvének Isten országaként;²⁷ helyette tör ki az apokaliptikus vész. A bibliai sorrend (apokalipszis, megváltás) megfordult; a pusztulást követő dermedt csendből az Ótestamentum művétől borzadó Istene emelkedik ki, és az *ottani* pusztulás (vízözön) utáni „új teremtés” asszociációját hordozza. A biblikus világtörténet misztikus – mennyei beteljesedése helyett a vízözön utáni új teremtést. Ez a „tavasz” a versben hazug, hamis, ironikus. Nem lehetséges új teremtés. Az Ótestamentum Istene a vízözön után szövetséget köt az emberrel (mintegy jobb híján), de a teremtéskor elhibázott természetét nem változtatja meg. Noé bárkája nem hoz új világot; az emberi rosszaságot nem mosta el az özönvíz; már maga Noé is kénytelen megátkozni az egyik fiát és annak leszármazottait, nem is beszélve a további bűnök hosszú és változatos soráról.

²⁷ Az *Előszó* újtestamentumi vonatkozásait Martinkó András is, Szegedy-Maszák Mihály is részletesen elemzi. Konklúziójuk: a megváltás lehetetlensége lényegében ugyanaz, mint az én ótestamentumi alapú közelítésemnek. Vö.: MARTINKÓ András, *Vörösmarty Mihály: Előszó*, in *Miért szép?* Bp., 1975. 347–367.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A kozmikus tragédia romantikus látomása* (Az *Előszó* helye Vörösmarty költészetében) in *Ragyognak tettei...* Székesfehérvár 1975. 333–365.

Mindezek után kétséges, hogy *A vén cigány*-béli Noé bárkája (Ádám és Káin bűnének nyomatékos felemlegetése után) valóban jobb „új világot” zár-e magába. Nem zárható ki az „új világ” ironikus értelmezése. Szajbély Mihály *A vén cigány* szövegelemzése alapján jut erre a következtetésre.²⁸ Szerintem efelé mutat az *Előszó* csak ironikusan elképzelhető új világa, de a Noé-téma eredeti implikációi is (ha az özönvíz utáni új világ a szó valódi értelmében „új teremtés”, az eredendő bűnből kimosdatott, megszabadított emberiség lett volna, nem lett volna szükség a megváltásra.) Új teremtést ezekben az években a Vörösmartyhoz közel álló Bajza József is csak ironikusan tud elképzelni:

„Vagy ha e világnak
Eljött vége már,
S a nem- lét öröklő
Semmisége vár;
Sújts le egy csapással
Minden életet,
S alkoss új világot
S új természetet.

!...!

Alkoss a világnak
Balga lényeket,
Egyszerű parancsra
Forgó gépeket

!...!

Akkor jobb jövőért
Egy szív sem dobog,
S lesznek a világon
Népek boldogok.”

(Fohászkodás 1849)

Az utolsó évek Vörösmartyjának valamiféle belső oldódását, ha nem is megbékélését, de a szenvedés enyhülését nem ezen a képzetkörön belül kell keresnünk. Az emberiség léthelyzete tragikus, mert mitikus lényege a rossz, mitikus és történelmi sorsa a szenvedés, nem segít rajta megváltás, nem lehetséges új teremtés. Ebben a képzetkörben az ember számára nincs kiút. Egy nem-mitikus és nem-történelmi alapú gondolatrendszerre kell áttérni ahhoz, hogy *Az emberek* végének sarkányfog-veteményéből új virulás csírája legyen. Az általában 1853-ra keltezett *Mint a földművelő* c. epigramma Babits szerint halálvers. Mai értelmezője, Róbert Zsófia is úgy látja, hogy a földművelő ősi életjelképe haláljelképpé válik benne.²⁹ A vers valóban a haláltánc középkori műfaját formálja epigrammává. De a „jól munkált földbe” magot vető földművelő ősi élet-jelentését Vörösmarty nem tünteti el, hanem még meg is erősíti:

„S várja virulását istene s munka után”

Az emberiség pedig (noha útja a halálon át vezet): „végtelen”. Ebben a versben *más* jelképrendszerben gondolkodik Vörösmarty, mint a *Gondolatok*...-ban, *Az emberek*-ben, az *Előszó*-ban és *A vén cigány*-ban. A mitikus vagy a történelmi-társadalmi determináció helyett itt a *természeti* uralkodik,

²⁸ SZAJBÉLY Mihály, *A vén cigány „háttéré” az 1850-es években*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 1981.

²⁹ RÓBERT Zsófia, *Néhány megjegyzés Vörösmarty-költői nyelvére*. in: *Ragyognak tettei*... Székesfehérvár 1975.

ez szabja meg az ember sorsát. A pályája kezdetétől kísértő-kínzó körforgás-gondolatnak is itt találja meg Vörösmarty – egy más síkra csúsztatva – a megoldását: a körforgás mint történetfilozófiai metafora csüggesztő és kilátástalan; a *körforgás mint természeti törvény*, születés–élet–halál folyton megújuló sora elfogadható. Igaz, a vers pusztán az emberiség biológiai létezésének végtelenségét állítja. Nem kapcsol az ember fogalmához értékeket se, de bűnöket se. Történelmen és társadalmon kívüli, az emberi minőségek iránt közömbös, nem teleologikus, hanem öröktől fogva ciklikus törvény: az élet biológiai-természeti törvényének felismerése az egyetlen lehetséges út a világgal való megbékélésre.³⁰ De az is csak egy pillanatra tűnik föl, egy hatsoros vers jelképeinek értelmezésében. Maga a megbékélés, csak villanásszerű jelzése a megbékélés lehetséges irányának, annak, hogy egy az eddigiektől gyökeresen eltérő gondolkodási alpmagatartással talán lehetne *Az emberek*, az *Előszó* emberképét érvényteleníteni – de ezen az úton Vörösmarty már el sem indult.

Gergely László

MIDÁS KIRÁLY

A századvégi művészsors Ambrus Zoltán regényében

I.

A XIX. század utolsó évtizedeiben a társadalmi mozgások lelassulását az epikai műfajok fokozatos belső súlypontáthelyeződése kíséri. A közelmúlt történelmi élményanyagából sarjadó regények szerkezete fellazul, cselekményképlete leegyszerűsödik, művészvilágképén egyre több gondolati repedés keletkezik. A nagy jelentőségű eseményeket történelmi-társadalmi keretben feldolgozó kompozíciók törvonalai mentén egy elvontabb, intellektuális jellegű regénytípus kezd kialakulni. Ez a regény sem adja fel még teljesen a század középső évtizedeire jellemző szintézisigényt, de a széthulló valóság egyesítésére általában csak szellemi síkon tesz kísérletet. Ezzel a tematikai átrendeződéssel párhuzamosan a művészregény, illetve az élményanyagát koncentráltabb formában megjelenítő művésznovella egyre határozottabb árnyalatokat nyer a századvég összetett epikai spektrumában.

A művésztéma a német szellemiség speciális ontológiai problémájaként jelenik meg az európai irodalomban. A műfaj gondolati gyökerei egészen a *Sturm und Drang* mozgalomig nyúlnak vissza. Az élet és a művészet szűkségszerű konfliktusát talán Goethe *Wilhelm Meister*-e dolgozza fel először, de később a romantika még jóval elmélyültebben foglalkozik a kérdéssel. A polgári és a művészi létforma feszültségélményét tükrözik Hoffmann novellái (*Don Juan*, *Signor Formica*) és Mörike regényei (*Nolten festő*, *Mozart prágai utazása*) éppúgy, mint F. Schlegel, Novalis vagy Tieck számos alkotása. Nem sokkal később Keller *Zöld Henrik*-je már egészen nyíltan fogalmazza meg azt a tanulságot, hogy az életet fel kell áldozni a művészetnek. Thomas Mann a problémakör modern összefoglalását nyújtja, Hesse és Broch nevei pedig a műfaj XX. századi továbbfejlődésének irányát jelzik.

Balzac remek festőnovellája (*Az ismeretlen remekmű*) az elsők között tanúskodik a műfaj jelentéről a francia irodalomban. Az itt felvetett esztétikai-művészetelméleti kérdések felszín alatti búvópatakként húzódnak végig a XIX. századi epikán. Balzac után foglalkozik a témával Zola, művészregényt írnak a Goncourt-ok (*Zemganno-fivérek*), A. France (*A vörös liliom*), R. Rolland (*Jean Christophe*) és A. Gide (*Pénzhamisítók*). A művésztéma kidolgozásának kisebb számban orosz, angol, skandináv példái is vannak.¹

³⁰ Kéziratomban olvasásakor Csetri Lajos hívta föl a figyelmemet arra, hogy a végső emberi probléma „biologikus” síkra csúsztatásának legalábbis az előképe még egy műben megvan: a Csongor és Tünde megoldása, a világméretű éjben egyedül virrasztó szerelem is az élet örök körforgásába kapcsolja a hősöket.

¹ Az oroszoknál többek között Gogol és Odojevskij, az angoloknál H. James és Joyce, a skandinávoknál Ibsen és Strindberg foglalkozik a művészlét problémáival.